

УДК 340.12

Вікторія Джуган,

канд. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри цивільного та господарського права і процесу

Івано-Франківського юридичного інституту

Національного університету «Одеська юридична академія»

ГЕНЕЗА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В РИМСЬКОМУ ПРАВІ

Стаття присвячена аналізу питання становлення та розвитку інституту юридичної відповідальності в римському праві, яке є джерелом формування правових систем романо-германського типу. Автор досліджує питання правового забезпечення інституту юридичної відповідальності на різних етапах розвитку римського права: 1) архаїчне (квіритське) право (753 – 367 рр. до н. е.); 2) передкласичний (преторський) період (367–17 рр. до н. е.); 3) класичний період (17 р. до н. е. – 212 р. н. е.); 4) післякласичний період (212 – 476 рр. н. е.); 5) юстиніанівський період (527–565 рр. н. е.), а саме джерела права, які містили норми інституту юридичної відповідальності у ці періоди, а також місце та значення інституту юридичної відповідальності у римському праві для сучасного романо-германського типу правових систем.

Ключові слова: юридична відповідальність, інститут юридичної відповідальності, юридична відповідальність у римському праві, етапи розвитку юридичної відповідальності у римському праві.

Постановка проблеми. Римське право є джерелом формування правової системи романо-германського типу, в тому числі основою зародження інституту юридичної відповідальності. Інститут юридичної відповідальності є складним міжгалузевим інститутом, що становить сукупність однорідних охоронних правових норм різних галузей права, які реалізуються по факту протиправної поведінки суб'єкта, притягнення його до відповідальності, відновлення правопорядку, верховенства права та справедливості [1, с. 59]. Суть юридичної відповідальності в римському праві можна зрозуміти, з'ясувавши питання виникнення та розвитку римського права та інституту юридичної відповідальності, що охоплює такі етапи: 1) архаїчне (квіритське) право (753–367 рр. до н. е.), представлене звичаями, що поширювалися на повноправних римлян (квіритів), охоплене сакральним началом, яке у 450 р. до н. е. було оприлюднене на 12 дубових дошках та виставлене на площі; 2) передкласичний (преторський) період (367–17 рр. до н. е.), для якого вагоме значення мала судова діяльність преторів; 3) класичний період (17 р. до н. е. – 212 р. н. е.), що характеризується активною правотворчою діяльністю імператорів, теоретичними та практичними розробками видатних римських юристів; 4) післякласичний період 212–476 рр. н. е.), під час якого відбувалася загальна криза Риму, а також проводилась систематизація та кодифікація накопиченого матеріалу, які завершуються вже у Візантії кодифікацією Юстиніана; 5) юстиніанівський період

(527 – 565 рр. н. е.), що характеризується тенденціями до відродження права та юридичної науки класичного періоду, масштабною кодифікацією та систематизацією права [2, с. 12-16]. Аналіз даного питання має велике значення в історичному аспекті, а також для сучасного періоду розвитку європейського права, зокрема, в аспекті рецепції всього римського права та його інституту юридичної відповідальності. Очевидно, що питання генези юридичної відповідальності свідчить про актуальність дослідження даного питання.

Дослідження римського права та законодавства здійснювали такі вчені-правознавці, як: Л. М. Баранова, В. І. Борисова, Л. М. Бостан, С. К. Бостан, В. М. Вовк, І. С. Добробог, Ю. А. Задорожний, Ю. О. Заїка, Р. А. Калюжний, В. С. Макаруч, І. Д. Мудрак, Н. М. Оніщенко, В. І. Орленко, О. А. Підпригора, В. М. Сотниченко, В. В. Сухонос, Г. І. Трофанчук, Г. Л. Трофанчук, І. О. Трошенко, Є. О. Харитонов, Н. М. Хома, Р. Б. Шишка. Питання вини досліджували Є. В. Бутенко в праці «Вина в порушенні договірних зобов'язань», Б. П. Карнук у праці «Вина в римському приватному праві», Г. Ф. Цельнікер у праці «Вина в російському праві (загальнотеоретичний та історичний аспекти)» тощо. Однак окремого дослідження, присвяченого питанням виникнення та розвитку інституту юридичної відповідальності в римському праві, немає.

Метою даної статті є дослідження питання генези інституту юридичної відповідальності в римському праві. Зазначена

мета зумовила такі завдання цієї роботи: проаналізувати періоди розвитку римського права та інституту юридичної відповідальності; обґрунтувати відповідні висновки щодо кожного періоду та вказати перспективи їх подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Розвиток римського права та інституту юридичної відповідальності пройшов архаїчний, передкласичний, класичний, післякласичний та юстиніанівський періоди розвитку.

1. У архаїчний (квіритський) період розвитку права (753–367 рр. до н. е.) в межах патріархальної римської общини було зароджене римське право. Воно поширювалося на римських громадян, не відокремлювалося від інших соціальних норм, було несистемним та самостійно не регулювало суспільні відносини, часто виражалось у ритуальних діях із сакральними фразами. Порядок реалізації такого права встановлювався особливою колегією жерців (понтіфіків), які володіли знаннями норм, інститутів, способами їх застосування, надавали юридичні консультації за платню, володіли монополією правом складати формули судових позовів і тлумачити закони. Найвища судова влада належала цареві, а після 509 р. до н. е. – консулам та мала сакральний характер. На початку періоду звичаї були єдиним джерелом права, яке регулювало життя общини (суспільно-корисні, шлюбно-сімейні відносини). Вони поділялися на родові та общинні. Звичаям підпорядковувалися усі, тому що вони виконували виховну (повага до громадської думки) та охоронну функції (за їх недотримання карали зауваженням, загальним осудом, вигнанням з общини, стратою). Існували також звичаї, створені жерцями (*commentarii pontificum*), сенатом та магістратами (*commentarii magistratuum*), а з появою держави частина їх збереглася та вони забезпечувалися державним примусом, із них сформувалося звичаєве право, тлумачами і зберігачами якого були жерці [3, с. 163]. Отже, звичаї в досліджуваний період були усним джерелом римського права, яке забезпечувало позитивну та негативну юридичну відповідальність римлян.

Ще одним джерелом права римської держави в архаїчний період були закони (*Lex*), які приймалися Народними зборами, ініціаторами яких були, як правило, магістрати, які з цією метою їх і скликали. Першими неписаними царськими законами (*leges regiae*) були Закони Ромула (VIII ст. до н. е.), а письмовими – «Закони Нуми» (VII ст. до н. е.), «Закон Канулея (443 р. до н. е.)», «Аграрний закон Ліцинія» (377 р.), які врегульовува-

ли правове становище населення, сімейні правовідносини, судовий процес, власність на рабів та були обов'язкові для виконання всіма римськими громадянами [2, с. 18]. Насамперед вони регулювали приватні, рідше – публічні, правовідносини, тому йдеться про цивільну та кримінальну відповідальність.

Як вже згадувалось, першим систематизованим записом звичаїв загальнообов'язкового характеру були «Закони XII таблиць» (451–450 рр. до н. е.), які були викладені на вимогу плебеїв, але відображали інтереси патрициїв та діяли впродовж всього царського та республіканського періоду. Структура збірника (положення 12 таблиць: 1-2 – положення цивільного процесу; 3 – положення боргового права; 4 – положення сімейного права; 5 – положення спадкового права; 6 – про власність та володіння; 7 – про зобов'язання, що впливають із реальних сервітутів, сутність яких зводиться до обмеження господарів нерухомих речей на користь сусідів; 8 – положення деліктного права; 9 – положення публічного (*ius publicum*) права; 10 – положення святого права (*ius sacrum*); 11 та 12 таблиці були складені пізніше, тому містять додаткові положення до вказаних десяти) [4, с. 850] вказує на те, що ним регулювалися цивільні, цивільні процесуальні, фінансові, церковні та інші публічні та приватні правовідносини, а за їх порушення наставала цивільна та кримінальна юридична відповідальність. Самі закони 12 таблиць починаються словами: «Якщо викликають на суд, нехай іде» [5, с. 360]. Отже, закони закріплювали судову процедуру розгляду спірних цивільних справ, яка була змаганням сторін перед судом, котрі самі представляли докази своєї правоти, а судовий розгляд супроводжувався формулами, об'ядами, недотримання яких спричиняло втрату позову чи програшу справи. В означений період закони закріплювали порядок урегулювання також публічних відносин. Так, у ранньому римському кримінальному праві зберігалися численні риси родоплемильних відносин, воно ще не відокремилось в самостійну галузь і мало синкретичний характер, але вже розрізнялися правопорушення приватного і публічного характеру [3, с. 166].

Відомо, що на початковому етапі свого розвитку примітивне право покладало на особу тягар відповідальності незалежно від її вини, досить було причинного зв'язку між дією та шкодою або самої лише забороненої дії. На думку Й. О. Покровського, Андре Танка та Г. Ф. Цельнікера, «відповідальність пов'язувалася тоді з фактом заподіяння

шкоди та ні в які питання суб'єктивної винуватості примітивне право не вдавалося» [6, с. 283; 7, с. 64; 8, с. 15].

Отже, праву архаїчного періоду притаманні такі риси: сакральна форма судочинства з характером суворо-консервативного формалізму; єдність правових та інших соціальних норм; відсутність чітких та розмежованих норм та інститутів права; врегулювання суспільних відносин тільки між римськими громадянами. Джерелами права цього періоду були звичаї, правові звичаї, царські закони, закони. Юридична відповідальність виконувала регулятивну, охоронну, каральну та компенсаційну функції та проявлялася в позитивному та негативному аспекті відповідальності римлян. Принципами юридичної відповідальності були: формалізм, суворість, традиційний характер. Джерела права архаїчного періоду свідчать про те, що за галузевим принципом вона поділялася на цивільну та кримінальну відповідальність.

2. Передкласичний (преторський) період (367–17 рр. до н. е.) розвитку права характеризується переходом до світського права з пріоритетом правотворчості магістратів і судової практики. Із запровадження посади міського претора (377 р. до н. е.) його наділили найвищою владою у сфері здійснення судочинства, що започаткувало перебудову правової системи та появу нової форми судового процесу. Ритуальні норми змінюються на правові. Так, у 312 р. до н. е. Гней Флавій оприлюднив календар, де зазначалися дні, в які дозволялося складати судові позови. Отже, було два види прав: 1) *jus civile* (цивільне, громадянське, тобто те, яке було прийняте законом); 2) *jus praetorium* (преторське право, яке було зрозумілим, оперативним і вважалося одним із найважливіших джерел римського права). Коли скарги і клопотання римських громадян стали повторюватися, у преторів виробилися однотипні рішення, які оголошувалися усно, а з II ст. до н. е. почали встановлюватися у письмовій формі. Такі рішення називалися преторськими едиктами [3, с. 166-167]. Це була своєрідна програма дій преторів у сфері судочинства. Діяли також «Закони XII таблиць», але ними регулювалися відносини між римлянами. Такі події стали початком розвитку світської юридичної науки. Щодо іноземців у правовідносинах у 242 р. до н. е. було запроваджено посаду претора для переґринів, який використав римське та іноземне право в новому судовому процесі (формулярному) [2, с. 13]. Крім того, претор проводив розслідування і міг вирішити справу своєю владою [3, с. 166]. Преторські едикти

мали обов'язковий характер, але вони не розглядалися як справжнє право (*jus*), бо не затверджувалися Народними зборами. Справжнім правом визнавалися тільки ті норми, які приймалися Народними зборами, та традиції, звичаї, які існували здавна.

Право, покладене в основу едиктів преторів для переґринів, називалося «право народів» (*jus gentium*). Ним урегулювалися правовідносини між римлянами та іноземцями (переґринами) та між самими іноземцями на території Риму. Право народів, побудоване на основі правових норм та звичаїв інших держав і народів, свідчило про виникнення першого у світі міжнародного права. Ця галузь права стала сильно впливати на *jus civile*, витісняючи архаїчні, застарілі римські правові інститути. Джерелами права цього періоду були постанови Народних зборів та едикти преторів.

Отже, праву передкласичного (преторського) періоду притаманні такі риси: відокремлення права від інших соціальних норм; виділення судової гілки влади; виділення 3 підсистем римського права (цивільного, преторського та права народів); переважне значення магістратів у формуванні матеріальних і процесуальних норм права; розширення суб'єктів права за рахунок іноземців.

Юридична відповідальність виконувала регулятивну, охоронну, попереджувальну та компенсаційну функції. Принципами юридичної відповідальності були: справедливість, раціональність, доцільність, законність, обґрунтованість. Джерела права передкласичного періоду свідчать про те, що за галузевим принципом вона поділялася на цивільну, кримінальну та міжнародну відповідальність.

3. Класичний період розвитку права (17 р. до н. е. – 284 р. н. е.) характеризується затвердженням процесу відповідно до формули як основного в приватному судочинстві. Виділення єдиної форми приватного процесу вимагало відповідної уніфікації правових норм та інститутів, розроблення та застосування єдиних процесуальних форм. Високого рівня розвитку досягає наука та юридична практика, що забезпечило формування структури, змісту та розуміння норм, інститутів і принципів права. Такі досягнення в юриспруденції забезпечили формування правового статусу вільної особи з громадянськими правами; закріплення абсолютного права власності; розроблення розгалуженої системи зобов'язальних правовідносин; оновлення та розвиток шлюбного права. У 125 р. юристом Сальвієм Юліаном було проведено кодифікацію преторського едикту, що завершило масштабну роботу зі

створення нових форм позовів і процесуальних засобів [2, с. 13]. Джерелами права в цей період були постанови Сенату та діяльність юристів; удосконалились інститути цивільного, кримінального та інших галузей права.

Очевидно, що праву класичного періоду притаманні: цілковита відмова від формалізму обрядів; запровадження єдиного формулярного судового процесу; спрощення процесуальних форм здійснення судочинства; високий рівень розвитку юриспруденції та її вагомий вплив на право; самостійність, чіткість і лаконічність приписів права; зв'язок юридичної науки з принципом; розроблення універсальних норм та інститутів для врегулювання різних правовідносин; рецепція кращих досягнень права інших народів. У теорії та практиці застосування юридичної відповідальності суттєвих змін не було.

4. Післякласичний період розвитку права (284–476 рр. н. е.) починається наданням римського громадянства всьому вільному населенню імперії у 212 р. на основі едикту імператора Каракалли. Втрачає значення поділ приватного права на цивільне, преторське та право народів. Відбувається перехід до законодавчої концепції права в нормативно-правових актах, які містили приписи та загальні критерії вирішення конкретних справ. Судочинство змінюється на екстраординарний процес та зосереджується в руках імперських чиновників, знижується рівень наукової розробки права. Праці юристів перестають бути джерелом права, яким стають постанови імператора. Юристи здійснюють глибше розроблення правових принципів, понять і надають нормам права більш широкого змісту, відбувається вплив християнства на римське право і його канони та переосмислення загальних начал і постулатів класичного права. Римське право стає замкненою правовою системою, призначеною для обслуговування потреб конкретного рабовласницького суспільства [2, с. 14-15].

Перші спроби систематизувати римське право були зроблені римськими юристами, а саме у 295 р. був складений кодекс Грегоріана, названий на честь укладача, що проіснував аж до 528 р., коли у Візантії (Східна Римська імперія) імператором Юстиніаном був укладений новий кодекс. У 438 р. за імператора Феодосія II був виданий перший офіційний збірник конституцій, в якому зібрано розпорядження імператорів з початку IV ст. Кодекс був поділений на 16 книг, а книги – на титули. У кожному титулі розпорядження наведені у хронологічному порядку [3, с. 170]. У цей період розширюються та вдосконалюються інститути цивільного та кримінального права і процесу.

Таким чином, праву післякласичного періоду притаманні такі особливості: розроблення єдиної системи права для вільного населення держави; постанови імператора стають домінуючим джерелом права; виконавча та судова влада зосереджується в руках імперських чиновників; відбуваються перші спроби кодифікації права. Застосовується цивільна та кримінальна відповідальність.

5. Юстиніанівський період розвитку права (527–565 рр. н. е.) характеризується відродженням права та юридичної науки класичного періоду. Влада відштовхується від наступності наукових традицій, відновлює класичну логіку багатьох норм та інститутів, і на цій основі видаються закони, призначені для вирішення нових правових ситуацій. Під контролем держави здійснюється масштабна кодифікація і систематизація права, що завершує процес творення єдиного універсального права для всього вільного населення імперії [2, с. 15].

Найважливішою кодифікацією римського права є кодифікація східноримським імператором Юстиніаном (527–565 рр. н. е.), яка передбачала збір, опрацювання, усунення архаїзмів, застарілих, недіючих джерел, пристосування права до сучасних потреб. У 529 р. було опубліковано зібрання конституцій усіх римських і візантійських імператорів під назвою «Кодекс Юстиніана», яке містило церковне право, приватне право, кримінальне право та право державного управління. Кодифікація іншого римського права, а не тільки конституцій була завершена у 533 р. і опублікована як Дигести або Пандекти, що містили ряд праць вчених-юристів, переробку Інституцій Гая, що мали силу закону. Коли Кодекс 529 р. вже застарів, то з метою його оновлення імператор Юстиніан видав близько 50 нових конституцій і у 534 р. була видана нова редакція кодексу [3, с. 170-171]. На цьому кодифікаційні роботи були завершені. Юстиніан мав намір кодифікувати усе подальше законодавство, об'єднавши його у самостійну частину під назвою Новели, але це було здійснено аж після смерті Юстиніана. Усі чотири частини кодифікації склали єдине ціле і в XII ст. були названі Зводом цивільного права. Значення цієї кодифікації величезне, бо завдяки їй появі ми знаємо про суть римського права. Ця кодифікація послужила основою для рецепції римського права як у середньовічній Європі, так і в сучасному світі.

Отже, праву юстиніанівського періоду притаманні такі риси: відродження кращих здобутків права та його культури класичного періоду; систематизація джерел права

попереднього періоду; загальнодержавна кодифікація права імперії; розробка норм, придатних для регулювання різних правових ситуацій; зосередження законодавчої влади в руках імператора. Юридична відповідальність виконувала регулятивну, охоронну, каральну та компенсаційну функції; принципами її побудови були: справедливість, раціональність, доцільність, законність, обґрунтованість, гуманізм; за галузевим принципом юридична відповідальність поділялася на цивільну, кримінальну, міжнародну та дисциплінарну відповідальність.

Висновки

Досліджений поділ римського права та інституту юридичної відповідальності на періоди їхнього розвитку свідчить про те, що це був цілісний і безперервний процес послідовного характеру, який сформував розвиток правових норм, інституту юридичної відповідальності та інших інститутів, принципів права високого рівня, які регулювали різноманітні відносини різних верств населення Риму. Римське право поділялося на приватне (цивільне (*jus civile*), преторське (*jus praetorium*), право народів (*jus gentium*) та публічне. Кожен період мав свої особливості розвитку права, а вже в юстиніанівський період юридична відповідальність виконувала регулятивну, охоронну, каральну та компенсаційну функції. Принципами побудови інституту юридичної відповідальності в Римській рабовласницькій державі були: справедливість, раціональність, доцільність, законність, обґрунтованість, гуманізм, а в завершальному періоді свого розвитку за галузевим принципом юридична відповідальність вже поділялася на цивільну, кримінальну, міжнародну та дисциплінарну. Слід додати, що періодизація історії розвитку римського права та інституту юри-

дичної відповідальності не збігається з періодизацією історії розвитку самої Римської рабовласницької держави, хоча властивість такого права полягала якраз у тому, що воно закріплювало зміни, які відбувалися в її суспільному та державному розвитку. Завдяки рецепції римського права воно стало фундаментом для розвитку багатьох правових систем країн Європи та світу, а також було та залишається важливим і актуальним для наукового дослідження сьогодні.

Список використаних джерел:

1. Джуган В. О. Інститут юридичної відповідальності як елемент системи права: погляди сучасних науковців / В. О. Джуган // *Visegrad journal on human rights*. – 2016. – № 3. – С. 56–61.
2. Задорожний Ю. А. Основи римського приватного права: курс лекцій / Ю. А. Задорожний. – К.: Вид-во НАУ «НАУ-друк», 2009. – 92 с.
3. Хома Н. В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти / Н. В. Хома. – Львів: Новий світ, 2008. – 480 с.
4. Пахман С. В. История кодификации гражданского права / С. В. Пахман. – М.: Зерцало, 2004. – XIV. – 855 с.
5. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: учебное пособие / В. Н. Садииков. – М.: Проспект. Велби, 2008. – 768 с.
6. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права : учебник / И. А. Покровский. – М.: Статут, 2013. – 351 с.
7. Tunc A. The Proper Place of Fault in a Modern Law of Tort / A. Tunc // *International Encyclopedia of Comparative Law*. – Vol. 11 : Torts. – Brill : Martinus Nijhoff Publishers, 1983. – P. 63-86.
8. Цельникер Г. Ф. Вина в российском праве (общетеоретический и исторический аспекты) : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Г. Ф. Цельникер. – Самара, 2004. – 235 с.

Статья посвящена анализу вопроса становления и развития института юридической ответственности в римском праве, которое является источником формирования правовых систем романо-германского типа. Автор исследует вопросы правового обеспечения института юридической ответственности на разных этапах развития римского права: 1) архаическое (квиритское) право (753 – 367 гг. до н. э.); 2) предклассический (преторский) период (367 – 17 гг. до н. э.); 3) классический период (17 г. до н. э. – 212 г. н. э.); 4) послеклассический период (212 – 476 гг. н. э.); 5) юстиниановский период (527 – 565 гг. н. э.), а именно источники права, содержащие нормы института юридической ответственности в эти периоды, а также место и значение института юридической ответственности в римском праве для современного романо-германского типа правовых систем.

Ключевые слова: юридическая ответственность, институт юридической ответственности, юридическая ответственность в римском праве, этапы развития юридической ответственности в римском праве.

This studies covers the formation and development of the institution of legal liability in Roman law, which is the source of the formation of legal systems of the Romano-Germanic type. The author investigates the legal provision of the institution of legal liability at various stages of the development of Roman law: 1) archaic law (753 – 367 years BC); 2) pre-classical (pretorial) period (367 – 17 years BC); 3) the classical period (17 BC – 212 years BC); 4) the post-classical period (212 – 476 years AD); 5) the Justinian period (527 – 565 years AD), and in particular, the sources of law that contained the rules of the institution of legal liability during these periods, as well as the place and significance of the institution of legal liability in Roman law for the contemporary Romano-Germanic type of legal systems .

Key words: legal liability, institution of legal liability, legal responsibility in Roman law, stages of development of legal liability in Roman law.

